

Török Zsuzsa

Arany János Byron-olvasatának textuális reprezentációi

Levelek, mottók és a *Bolond Istók*

Lord Byron személye és munkássága a modern sztárkultusszal foglalkozó szakirodalom kiemelt példájává vált az utóbbi években. Byront tartják ugyanis az egyik első igazán híres szerzőnek, a híresség fogalmát a modernitás olyan funkciójaként, a média által előidézett olyan jelenséggé határozva meg, amelyben a híresség magánélete legalább annyira fontos tényező, mint teljesítménye.¹ Byron életében rendkívül jelentős rajongó- és olvasótáborral rendelkezett, a személye, élete és művei iránti érdeklődés pedig halála után sem hagyott alább. S noha korábbi értelmezések gyakran beszéltek Byron felületes, kritikai hozzáállás nélküli, fanatikus olvasóiról, akiket főleg Byron alakja és (mágán)élete, mintsem művei érdekeltek, az újabb megközelítések ugyanezen olvasókra aktív és kreatív résztvevőkként tekintenek, olyan résztvevőkként, akiknek az irodalomhasználatuk saját identitásuk megteremtésében és színrevitelében játszott nagy szerepet. Byron olvasóinak rajongása rendkívül változatos módokon nyilvánult meg. Ő volt ugyanis az egyik első olyan szerző, aki tömegesen kapott rajongói leveleket olvasóitól. Alakjáról és műveiről kortárs amatőr szerzők írtak nem egy esetben fikciós történeteket. Rajongói leveleik mellett olvasói gyakran küldtek neki byroni stílusban írt költeményeket vagy alternatív befejezéseket saját (értsd: Byron) műveihez. Byron írásművészete pedig a korabeli feljegyzés- vagy idézetgyűjtemények, albumok létrejöttében is meghatározó szerepet játszott.² Márpedig a feljegyzésgyűjtemény is aktív olvasói attitűdről tanúskodott.³ A másolásra kiválasztott versek ugyanis mindig az olvasó identitásáról is elmondtak valamit.

Tanulmányom tehát az aktív olvasás kontextusában kívánja tárgyalni Arany János és Lord Byron kapcsolatát. Noha Arany esetében nem amatőr, hanem professzionális olvasóval állunk szemben, tekinthetünk Aranyra, mint olyan Byron-rajongóra, aki a Byron-kortárs angol olvasókhöz hasonlóan próbálkozott élete meghatározott szakaszában az angol költőhöz hasonló módon írni, egy jelentős különbséggel: hogy ezt magyar nyelven tette. Arany Byron-olvasatának következeképp olyan konkrét textuális reprezentációi születtek, amelyek az irodalom használatának aktív, kreatív kulturális

¹ Lásd erről: Tom MOLE, *Byron's Romantic Celebrity. Industrial Culture and the Hermeneutics of Intimacy*, Palgrave Macmillan, 2007.

² Mindezekről: Corin THROSBY, *Byron, commonplacing and early fan culture = Romanticism and Celebrity Culture 1750–1850*, ed. Tom MOLE, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 227–244.

³ Uo., 230.

kisajátításáról tanúskodhatnak.⁴ E tekintetben három olyan forrástípust említhetünk, amely Arany Byron-ismeretéről és Byronhoz való viszonyulásáról tanúskodik: levelezésének azon darabjait, amelyekben szó esik az angol költőről, a Byrontól vett mottókat, melyeket saját írásai elé illesztett, illetve Byron nevének és egy Byron-idézetnek a beépítését a *Bolond Istók* első énekébe. A következőkben e forrástípusokat veszem sorra. Nem célom Byron és Arany Byron hatására írt műveinek összehasonlító elemzése,⁵ csupán azoknak a konkrét textuális jeleknek az értelmezése, kontextualizálása és lehetséges funkcióinak feltárása, amelyek explicit módon jelezték az angol költőhöz való viszonyulást Arany János meghatározott pályaszakaszában.

Kardos Lajos meggyőzően érvelt amellett, hogy Arany már Debrecenben is találkozhatott Byron névvel.⁶ 1845-ben azonban már egész biztos, hogy barátkozott munkáival, ráadásul nem németül, hanem eredetiben, angol nyelven olvasta azokat. Épp Szilágyi Istvánnak írt róla:

Ön eltávozt a könyvtáram néhány angol könyvvel szaporodott, melly nyelvet most már szinte olly szabadon olvasok, mint a németet. Shakspeare-t és Byront egészen birom, Bulwertől 7. W. Irvingtől 1, Boz Dickenstől 2 kötetet. Shakspeare 7, Byron 5 kötet. Kötete 45 pkr-ba jó. Ezen áron meg lehet kapni, stereotyp, de azért igen szép és tisztán olvasható <format-ban> betűkkel kis 1/8 vagy nagy 1/16 format-ban minden angol írókat, külön külön is darabonként.⁷

⁴ Arany és Byron kapcsolatáról korábban: KARDOS Lajos, *Arany János Bolond Istókja: Irodalomtörténeti tanulmány*, Debrecen Szab. Kir. Város Könyvnyomda-Vállalata, 1914, 60–87; VOINOVICH Géza, *Arany és Byron*, ItK, 41(1931)/3, 257–276 (a továbbiakban: VOINOVICH 1931a); LÁSZLÓ Irma, *Arany János angol irodalmi kapcsolatai*, Pécs, Dunántúli Pécsi Egyetem Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1932; WILLER József, *Byron és a modern magyar eposz*, Győr, Mercur-Nyomda, [1936]; IMRE László, *A magyar verses regény*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 39), 66–72.

⁵ Ilyen típusú elemzéseket végzett legutóbb Byron művei és *Az elveszett alkotmány* kapcsán: HÁSZ-FEHÉR Katalin, „akármilyen egyéb, csak víg eposz nem”: Arany János: *Az elveszett alkotmány*, A Tiszatáj Diákmelléklete, 1999/58, február, 1–20, különösen: 10–14. Byron művei és a *Bolond Istók* kapcsolatáról: KOVÁCS Gábor, *A történetképző versidom: Arany János elbeszélő költészete*, Bp., Argumentum, 2010, 192–204.

⁶ KARDOS, i. m., 63–63. Emellett érvelt László Irma is: LÁSZLÓ, i. m., 7.

⁷ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. augusztus 1. = ARANY János *Összes Művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XV: *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975 (a továbbiakban: AJÖM XV), 15–16.

A leírás Byron munkáinak öt kötetes, Tauchnitz-féle kiadására vonatkozik.⁸ A Murray-féle Byron-kiadás is megvolt Aranynak,⁹ csak azt később, 1856-ban, Tisza Domokos halála után kapta meg a Tisza-családtól Domokos végakarataként.¹⁰

1845 decemberében fordítást is küldött Szilágyi Istvánnak Byron *Don Juan*jából, *Az új görög dalnok* énekét, mely jóval később, csak 1860-ban jelent meg a Szilágyi által szerkesztett *Szigeti Album*ban.¹¹ Leveléből kitűnik egyrészt aktuális Byron-ismerete, másrészt pedig, hogy már itt is, mint később a *Katalin*ban, rímtechnikai kérdések foglalkoztatták elsősorban:

Mert ez oda – vagy elegico-oda – vagy micsoda [*Az új görög dalnok*], igen szép. Byronnál csak egyet olvastam még (NB: még sokat nem olvastam :) ilyen szépet: a híres ódát Napoleonra. Meglehet, még azt is elküldendem, legalább prosa fordításban. Az eredeti itt változtatólag rímelt: nekem ennyit tenni is veszett munka volt rím dolgában – innen a rímek átkozottak. Az angol nyelv jobbadán egy tagú szókból áll, mellyek flexio által sem válnak több taguakká, hanem „a la Samu nadrág” maradnak. Mi pedig egy tagú szavainkat is addig ragozzuk, míg 4–5 tagú nem válik belőlük; s innen a nehézség angolból szót szóval, sort sorral – mértéket mértékkel és rímet rímmel visszaadva fordítani.¹²

Később, Szilágyi kérésére¹³ a *Parisina* fordításán is elgondolkodott,¹⁴ sőt, Arany László úgy emlékszik, hogy Nagykörsön Byron *Sardanapala* fordításába is belekezdett,¹⁵ de végül egyik fordítás sem készült el.

Byron *Parisina* és *A chilloni fogoly* című művére Szilágyi ismételten figyelmeztette Aranyt a Szécsi Máriával kapcsolatos pályázat kapcsán:

⁸ *The Works of Lord Byron: Complete in Five Volumes*, Leipzig, Bernh. Tauchnitz Jun., 1842. Említi: VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1817–1849*, Bp., MTA, 1929, 73.

⁹ *The Works of Lord Byron: Complete in One Volume*, London, John Murray, 1842.

¹⁰ Vö. Kovács János Arany Jánosnak, Geszt, 1856. július 9. = ARANY János *Összes Művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XVI: *Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1982 (a továbbiakban: AJÖM XVI), 721.

¹¹ Vö. *Jegyzetek* = ARANY János, *Összes Művei, I: Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (a továbbiakban: AJÖM I), 511.

¹² Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. december 4. = AJÖM XV, 24.

¹³ Szilágyi István Arany Jánosnak, Mármárossziget, 1846. január 10. = AJÖM XV, 26.

¹⁴ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1846. február 22. = AJÖM XV, 28.

¹⁵ ARANY László, *Bevezetés* = ARANY János, *Hátrahagyott versei*, Bp., Ráth Mór, 1888, XVI.

Azt kérdelem: fog-e valamit az idei Kisfaludy pályázással tenni?... Én kérem. Tekintse meg k[edves] b[arátom] Byron Parisináját, der Gefangene v[on] Chillon – miket én németben olvastam, vagy talán még D[ie] Braut v[on] Abydos: s foghat olyan Szécsy Mariát írni, mint senki más.¹⁶

Gyulai Ágostnak írt levelében évtizedekkel később így írt erről Szilágyi:

1846 ban volt, hogy én a Böttiger [!] fordítását¹⁷ megszereztem s olvasván megszerettem a beszélek között különösen P[arisiná]-t. Közlöttem Aranyval s kértem fordítaná le, ha egyébert nem is, már csak azért is, hogy „a költő beszély” alakjával, szerkezetével stb. fiatalabb íróink megismerkedjenek. A fordítás nem készült el soha: de a mű maga studiuma tárgyává lett A.-nak, s eltérve úgy Toldi mint Széchy M. tárgyalási formájától, megpróbálta, mert megtetszett néki, ezt a formát is a magasabb nemből. Parisina lett az ő előképe Katalinban.¹⁸

Arany Petőfinek 1847 májusában írt levelében is említést tett Byron-élményéről: „mióta Don Juant olvastam »my way is to begin with the beginning«”.¹⁹ Arany byronizmusának igazi korszaka azonban a forradalom utánra tehető. Az 1850-ben keletkezett *Évek, ti még jövőndő évek* mottóját Byrontól kölcsönözte. Ekkor írta nemcsak a *Katalint*, de elkezdte az *Éduát* és az *Öldöklő angyalt*, amelyek szintén Byron hatását mutatják, és ekkor fogalmazódott meg benne a byroni szellemű modern eposz, a verses regény gondolata, melynek eredménye a *Bolond Istók* első éneke lett.

Később, amikor 1856-ban, Erdélyi János Pesti Naplóban megjelent kritikája után egy Erdélyinek írt levélben a *Katalin* keletkezésének byroni hatásáról beszélt, rímtechnikai kérdésekre tért vissza:

Katalint különösen Byron beszélei után képeztem, az egészet inkább forma-gyakorlat végett, mint költői czélból, s alkalmat rá adott az, mert olvastam valahol Byronnál, hogy e 8 syllabás forma ellen panaszkodik s benne mozogni nem tartja könnyűnek. Ha ő, a rímgazdag s egytagú szókkal bővelkedő angol

¹⁶ Szilágyi István Arany Jánosnak, Máramarossziget, 1847. március 12. = AJÖM XV, 68.

¹⁷ Adolf Böttger [Byron's] *sämmtliche Werke* című fordításáról van szó, mely 1840-ben jelent meg először, utána pedig több kiadást is megért.

¹⁸ Szilágyi István Gyulai Ágostnak, Sziget, 1891. március 27. = Szilágyi István levele Arany Jánosról, közli GYULAI Ágost, ItK, 9(1899)/4, 489. Kiemelések az eredetiben.

¹⁹ Arany János – Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. május 27. = AJÖM XV, 89. Az idézett sor Byron *Don Juanja* első énekének hetedik szakaszában olvasható, a szakasz második sorában.

nyelvben bajosnak találta a formát: én meg akarám kisértetni a rimszegény, s hosszú szavakból nehézkes magyar nyelven, miután nagyobb ily nemű költeményt, rim s mértékben kivíve, nálunk még nem ismertem. Ennyi az egész.²⁰

Byronról később az Arany-levelezésben aztán alig esik szó. Az 1852–1856 közötti időszakban Tisza Domokos Aranyhoz írt leveleiben többször is említi az angol költőt, Arany fennmaradt válaszaiban azonban már nem találunk utalást rá. Arany Gesztre a gróf Tisza családhoz 1851 májusában került. Kollégiumi diáktársa, Kovács János már jó ideje nevelősködött Geszten. Kovács főként természetrajzot tanított a gróf csemetének, és neki jutott eszébe, hogy Aranyt beajánlja: ő tanítsa a klasszikus és a magyar irodalmat. Geszten már Arannyal voltak angol könyvei is.²¹

Arany 1842-t követően, Szilágyi István Szalontára kerülése után kezdett el angolul tanulni. Shakespeare-t addig németül olvasta, ám Szilágyitól, aki akkor még maga sem tudott angolul, kapott egy angol nyelvtant, amelyből autodidakta módon tanulta meg a nyelvet. Voinovich Géza szerint e nyelvtan James Rothwell német nyelvű angol grammatikája volt,²² melyből Arany „jegyzeteket, egész táblázatokat készített a kiejtés szabályairól s a hangsúly természetéről; külön füzetbe 295 pontba foglalta a szókötés törvényeit, s e nagy munka végére még azt vetette oda: »A többi gyakorlatból.«”²³ Voinovich szerint tehát Gesztre már magával vitte angol könyveit is. Sőt: Geszten alkalma volt, ha csak egy rövid ideig is, élőben is gyakorolni a nyelvet. Tisza Domokos angol nevelőjének ugyanis Arany magyar nyelvleckéket adott, aki cserében a költőt az angol kiejtésre tanította.²⁴

²⁰ Arany János Erdélyi Jánosnak, Nagykőrös, 1856. szeptember 4. = AJÖM XV, 752.

²¹ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1849–1860*, Bp., MTA, 1931, 69. (A továbbiakban: VOINOVICH 1931b.)

²² A grammatika első kiadása: James ROTHWELL, *A Comprehensive Grammar of the English Language, for the Use of Youth*, Warrington, T. Cadell, 1787.

²³ VOINOVICH 1931a, 257.

²⁴ Voinovich Arany László nyomán így írt az angol nyelvtanárrol és a rövidre fogott angol nyelvtanulási kísérletről: „Különös alak volt az angol nyelvmester is, Arany László emlékében »csaknem karikatúrája a continensre vetődött, itt különcködni szerető angolnak«. Angliából négy-öt egyforma színű és szabású, nagy zsebekkel megrakott bő öltözetet hozott magával, csak a szövet vastagságában volt különbség. Nagy hidegben hármat is fölvetett egymásra. Egyszer Arany valahonnan kitűnő ó-szilvóriumot kapott. »Az angol ekkor – beszéli Arany László – azzal az ajánlattal lepte meg, hogy ő szeretne magyarul tanulni; vegyenek leckét cserébe; ő az angol kiejtésre tanítja atyámat, atyám viszont tanítsa őt magyarul. Atyám kapott is a jó alkalmon.« Lecke alatt a szilvórium az asztalon állt s az angol hozzálátott. Mikor pedig elfogyott, nagy nyugalommal azt mondta: »Tudja mit, Mr. Arany! Én meggondoltam. Ez a cserelecke nem igazságos. Mert én itt minden kocsiótól tanulhatok magyarul, ön pedig angolul nem tanulhat senkitől, csak tőlem. Én hát abbahagyom.«” (VOINOVICH 1931b, 67–68.)

Tisza Domokossal feltételezhetően Byront is olvastak. Hiszen amikor Arany Gesztről eltávozott, Domokos a költő szobájában egy Byron-kötet borítójára akadt, valamint néhány stanzára. Az ottfelejtett tárgyakról maga Tisza Domokos tudósította 1851 novemberében kelt levelében:

A mint elmenetele után, szobáját és szobánkat végig tallóztuk, ott három kofáját [kottáját] (Monardoson)²⁵ s egy darab szappanát, itt pedig át nem adott s le nem másolt képit, s a Byron második kötetinek néhány stanzas borítékát találtuk meg. A két utolsót, ha Isten segít magam akarom, pesti létünk alatt, haza szállítani.²⁶

Tisza Domokos aztán később is többször visszatért az angol költőre Aranynak írt leveleiben. 1852 novemberében például arról tájékoztatta, hogy apjától ajándékba kapta Byron munkáinak egy kötetes, Murray-féle kiadását (ezt ajándékozta a család Domokos halála után Aranynak):

Én most kis könyvtáramat derék három darabbal szaporítottam, t. i. Byron munkái, egy kötetben, Murray kiadás, édesapám ajándéka, azontúl Hafiz, persze németül, Daumertől fordítva, végre mutatványok a spanyol irodalomból, németül szinte, Geibel és Heysetől fordítva.²⁷

Domokos későbbi beszámolója az új könyvekből való fordításairól szól. „Még semmit sem fordítottam új könyveimből, de igen Byron »Fare thee welt«-jét.²⁸ Ez ugye nagy munka? Nem is lett épen jó, de némi magyartalanság elintézésivel igen olvasható lenne. Fekete úrnak mutattam. Ha feljönne Aranybácsi, majd átnéznők.”²⁹ Minden bizonnyal

²⁵ Értsd: Monardoson mondvá, ahogy Monard ejti. Charles Monard angol nyelvmester nevéből, aki Geszten a Tisza-családnál tanított angolt, amikor Arany is ott volt. (Vö. *Adattár*, AJÖM XV, 864.)

²⁶ Tisza Domokos Arany Jánosnak, [Geszt, 1851. november 2.] = AJÖM XVI, 404.

²⁷ Tisza Domokos Arany Jánosnak, Pest, 1852. november 27. = AJÖM XVI, 120.

²⁸ Byron *'Fare Thee Well'* című költeménye a korabeli angol feljegyzésgyűjteményekben és albumokban előforduló versek közül az egyik leggyakrabban idézett volt. Corin Throsby ezt, a nyomtatásban való megjelenését követő, hatalmas kereskedelmi sikerének tulajdonítja. (THROSBY, i. m., 235.) Magyarra korábban Lukács Móric fordította le a Társalkodó 1834-es évfolyamában, valamint Petrichevich Horváth Lázár 1842-ben megjelent *Munkáiban*. (Vö. *Byron Magyarországon*, szerk. PUKÁNSZKYNÉ FÁBIÁN Judit, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1976 (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Bibliográfiai Kiadványai, 7) 12.

²⁹ Tisza Domokos Arany Jánosnak, Pest, 1852. december 21. = AJÖM XVI, 134.

már korábban szóban is gyakran beszéltek az angol költőről, olvasták, ízlelgették költészetét. Tisza Domokos Byron-ismeretéről tanúskodik két további Aranynak írt levele is. 1853 márciusában írta:

Ne csináljon olyan furcsa gúnyos képet édes Arany bácsi, és ne higgye hogy ki fogyva a tárgyból, csömörletes phrasisokkal akarom leveletem betölteni. Úgy hiszem, ki badar verseimet oly szívesen olvassa, unalommal nem fogja eltaszítani az ifju szív hő mozzanatait, úgy is költemény vagy szív mindegy, „poetry is the heart”³⁰ azt mondja Byron.³¹

Tüdőbaját kezelendő dél-európai és afrikai útja kapcsán pedig szintén Byronra hivatkozott Arany 1855 májusában írt levelében:

Athént, Alexandriát, Cairót, az azon vidéki óriás emlékeket *bizonyosan* látandom, s ki tudja? *talán* Constantinápolyt s (?) Csak Byronnak kéne lennem hogy egy új Childe Harold-ot írjak, de hála jó természetemnek! kedélyem még a kór-ság és honvágy ellenséges befolyása alatt sem tudott s tudand világgal és emberrel meghasonlani.³²

Arany e megjegyzéseket azonban már nem reflektálta Domokosnak írt válaszaiban. A levelezés korábban idézett passzusai, valamint Arany Byron-ismeretének egyéb textuális jelei azonban a költő Byron-olvasatának három aspektusáról tanúskodnak: elsősorban nyelvtanulás és rímtechnika vonatkozásában érdekelte Byron, másodsorban az írásfolyamat mint barkácsolás tekintetében használt fel bizonyos Byron-sorokat saját költészetében és levelezésében, harmadsorban pedig a mintakövetés tényével egyidőben az identitásperformancia Byronéhoz hasonló lehetőségével is eljátszott.

Amikor Arany 1845-ben először említi Byront Szilágyi Istvánnak írt levelében, már meglehetősen jól tudott angolul, noha addigi Shakespeare-fordításaiban (*János király, A Szentivánéji álom*) a német átültetéseket használta. Byron iránti érdeklődésének kezdetei tehát mindenképp angol nyelvtanulási terveibe illeszthetők. Byron helye azonban azért kiemelendő ebben a folyamatban, mert az 1845-ben Szilágyi Istvánnak levélben elküldött *Az új görög dalnok éneke* Arany vélhetően első, angoltól közvetítő nyelv nélkül készült fordítási kísérlete. Csak ezután, 1848-ban fordította le Thomas Moore *A Dismal*

³⁰ Az idézet ilyen formában sehol nem szerepel Byron költészetében.

³¹ Tisza Domokos Arany Jánosnak, Pest, 1853. március 8. = AJÖM XVI, 184.

³² Tisza Domokos Arany Jánosnak, Pest, 1855. május 22. = AJÖM XVI, 540.

mocsárok tava című költeményét, mely 1850 január elején jelent aztán meg a Hölgyfűtárban.³³ Moore-ból később, az 1850-es években is fordított,³⁴ de lefordította angolból 1853-ban *Sir Patrick Spens* balladáját,³⁵ az 1860–1870-es években pedig Burns verseit.³⁶

Arany Byron iránti érdeklődését az angol nyelvtanulás mellett rímtechnikai kérdések stimulálták. Ezért próbálkozott először az angol négyes jambus lefordításával, később pedig ugyanezen négyes jambus, majd a stanza saját költészetében való alkalmazásával. Hogy miért érdekelt különösen e forma, mely Byron költészetében ragadta meg igazán? Azért, mert költőként a költészet szakmai kérdései is rendkívül foglalkoztatták már a kezdetektől. Szilágyi István hatására 1847-ben népdal-sémákat gyűjtött, a forradalom után tapasztalható folyamatok, az újabb költőgeneráció megjelenése pedig az „irodalmi nevelő” szerepét hívta elő a költőben. Ekkor már az egész magyar irodalom pallérozása érdekében foglalkozott verselmélettel.³⁷ 1850-ben jelentette meg *Valami az asszonánról* című írását, 1856-ban *A magyar nemzeti vers-idomról* című értekezését, de még 1862-ből is maradt fenn olyan kéziratröredéke (*A drámai versalak és pályaműveink*), mely verselméleti kérdésekkel foglalkozott. Arany Byron-fordításkísérlete és a byroni versalak hatására írt művei tehát ebbe az általános, verstani kérdéseket érintő, és a magyar verselés sajátosságát meghatározó érdeklődésébe illeszkedtek, és poétikai gyakorlatként is funkcionáltak számára. Arany Byronhoz való viszonyulásának tehát olyan aspektusai is voltak, amelyek végső soron a magyar verselés teoretizálásának 19. századközepi folyamataiba simulnak bele.

Arany Byron iránti érdeklődése a levelezés korabeli kéziratosságaiban csak kevesek számára volt nyilvánvaló. Voltaképpen alig néhány személyt említhetünk e tudás birtokosaként: Szilágyi Istvánt, Petőfit, Tisza Domokost, Kovács Jánost és Erdélyi Jánost. Arany azonban az 1840–1850-es években a nyomtatott nyilvánosságban a szélesebb olvasóközönség számára is egyértelműen jelezte, nem is egy alkalommal, hogy foglalkozik Byron költészetével. Az 1845-ben keletkezett *Az elveszett alkotmány* mottóját Byron *Werner* című drámája második felvonása első jelenetének végéről vette, meg is jelölve az idézet forrását (szerzőjét és a mű címét), valamint helyét: „Oh, thou world! / Thou art indeed a melancholy jest.” (Rossz tréfa az egész világ.) Pontosan idézett, csupán az eredeti Tauchnitz-féle kiadás felkiáltójelét cserélte vesszőre az *Oh* szó után, az idézet

³³ Vö. *Jegyzetek* = AJÖM I, 416.

³⁴ *Moore verseiből: Eszünkbe jusson..., A dalmok elhullt..., Oh! Ne bánts d a költőt...* = AJÖM I, 153–154.

³⁵ AJÖM I, 187.

³⁶ *Az ördög elvitte a fináncot, Kóbor Tamás*, AJÖM I, 311–318. Arany és Burns kapcsolatáról legutóbb: RUTTKAY Veronika, *Burns, Arany, Lévy – avagy népiesség és/mint fordítás*, ItK, 120(2016)/1, 3–30.

³⁷ Vö. *A magyar nemzeti vers-idomról* című értekezéshez írt jegyzetekkel. (ARANY János *Összes Művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XI, 1: *Prózai művek*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962 (a továbbiakban: AJÖM XI) 602.

legvégén pedig pontra. (Az eredetiben: „Oh! thou world! / Thou art indeed a melancholy jest!” A másik, Byrontól vett mottó az 1850-ben először a Hölgyfutárban publikált *Évek, ti még jövőendő évek* című költeményt vezeti be: „My hair is grey, but not with years.” („Ősz, de nem évektől hajam...”)³⁸ Az idézet Byron *The Prisoner of Chillon* (A chiloni fogoly) című műve első szakaszának első sorából származik, ám ezúttal Arany nem jelölte meg forrását, csupán Byron nevét tüntette fel az átvett sorok mellett.

A mottó mindkét esetben a mű elején található, és jelentősége, mint ahogy azt Gérard Genette paratextusokról szóló könyvében megállapította, prospektív, előrevezető jellegű.³⁹ Ugyancsak Genette beszélt a mottók négy lehetséges funkciójáról, amelyek közül az első kettőre (a cím vagy a szöveg kommentálása, jelentésének részletezése) most nem célok részletesebben kitérni. Nem a Byrontól választott mottók és az Arany-verscímek, illetve szövegek viszonya érdekel ugyanis, hanem a szerző Arany Jánosnak a Byron-sorokkal kapcsolatos választásában szerepet játszó lehetséges motivációi. Genette a mottók harmadik funkcióját egy sokkal burkoltabb jelentésben jelölte meg. Ez alatt azt értette, hogy a mottó alapüzenete nem a megjelenített sorok jelentésében és a szöveg címéhez vagy magához a szöveghez való viszonyában keresendő. Nem az az alapüzenet ugyanis, ami első olvasásra annak tűnik. Genette szerint ennél sokkal fontosabb legtöbb mottó esetében szerzője, és mindaz az indirekt háttérkontextus, melyet a mottó szöveg elején való jelenléte hoz mozgásba. Következésképp a legtöbb mottó esetében szerinte a legfontosabb tényező az idézett szerző puszta neve. Genette épp Byront (és természetesen Shakespeare-t) említi a romantika korában mottókban leggyakrabban idézett szerzők közül.⁴⁰ Byron az 1840-es években már Magyarországon is jelentős hírnévvel rendelkezett, a szóban forgó időszakban élettrajza is megjelent,⁴¹ a rá való hivatkozás hírnevének tehát további bizonyítékaként is értelmezhető.

Arany egyébként több ízben is használt mottót költeményei bevezetéseképpen. E mottóknak nagyon gyakran az általa oly fontosnak tartott epikai hitel tekintetében volt szerepe: megjelölték azt az alapot, amelyből Arany merített, és amelyet költői zsenialitása révén sajátos, egyedi módon dolgozott fel. Hogy csak a legismertebb példát említsem, a *Toldi*, *Toldi estéje* és *Toldi szerelme* énekeit Ilosvai-mottók vezetik be. De ugyanitt említhetők a következő esetek is: a *Ráchelt* bibliai mottó előzi meg, *Török Bálint* című

³⁸ Telekes Béla fordítása. BYRON *Válogatott Művei*, vál., jegyz. Tótfalusi István, Bp., Európa, 1975, I, 279.

³⁹ Gérard GENETTE, *Paratexts: thresholds of interpretation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 149. A prospektív jelleg *Az elveszett alkotmány* esetében, mint ahogy azt Hász-Fehér Katalin Szörényi László nyomán hangsúlyozta, a mű szatirikus nézőpontjára vonatkozik inkább, mint műfajára. (Hász-Fehér, i. m., 10.)

⁴⁰ GENETTE, i. m., 158–159.

⁴¹ PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Byron Lord' élete 's munkái*, I–III, Pest, Landerer és Heckenast, 1842 (Horváth Lázár Petrichevich Munkái, 1–3.)

költeményéhez Tinóditól kölcsönözte a mottót, a *Buda halálához* Kézai Simontól, a *Murány ostromához* pedig Vörösmartytól. Byron mellett egyetlen esetben választott idegen szerzőtől mottót: az 1850-ben keletkezett *A honvéd özvegye* című vershez Shakespeare *Hamletjéből*. Külföldi szerzők közül tehát csupán Byrontól és Shakespeare-től vett sorokat saját költészetéhez jelmondatként. Mind Byron, mint pedig Shakespeare olyan irodalmi notabilitás volt, aki páratlan hírnévre tett szert, mintakövetésre ösztönzött, és akinek a „társasága” hízelgő lehetett bármely magyar költő számára is. A mottóként felhasznált Byron-sorok önmagukon túlmutató jelentése tehát Arany János Byron és Shakespeare költészetében való alapos jártasságáról is tanúskodik. E jelentéshez kapcsolódik pedig a mottók negyedik szerepköre.

Genette szerint ugyanis a feliratok, mottók burkolt, ám talán legerőteljesebb hatása szimpla ottlétüknek köszönhető. Egy felirat vagy mottó jelenléte önmagában korszak-, műfaj- vagy hangnem-meghatározó jelleggel bír. A felirat önmagában is kód, a kultúra jele, az intellektuális jelleg szimbóluma. Miközben a szerző recenziókra, irodalmi díjakra és egyéb hivatalos elismerésekre vár, a felirat, a mottó már önmagában használója egyfajta felavatójáról, felszenteléséről tanúskodik. Kezdő írók is gyakran használnak mottókat önmaguknak egy rangos leszármazási vonalba való elhelyezése céljából. A mottóhasználat tehát rituális cselekvésként is értelmezhető, egyfajta beavatásként a rangos írók táborába való belépéshez. A mottóval ugyanis a szerző társakat választ magának, és ilyenként a panteonban való saját helyét is megjelöli.⁴²

A harmadik forrás, amely Arany János Byron-olvasatának konkrét textuális reprezentációjaként felhozható nem más, mint egy vallomással egybekötött Byron-idézet, beépítve a *Bolond Istók* első éneke 71. strófájába („Hosszas valék, de Byront követém: / »My way is, to begin with the beginning« –”).⁴³ Byron nevének e beismeréssel összekapcsolt beleírása a költemény testébe szintén betölthetett a mottóhasználatához hasonló funkciót. Arany társat, mintát választott magának, ám e választás egyértelmű megnevezésével elő is írta költeménye értelmezésének lehetséges módját. A beleírás e gesztusa által a *Bolond Istók*ot elválaszthatatlanul összekapcsolta Byronnal és Byron műveivel. Nem véletlen, hogy több hosszabb-rövidebb összehasonlító tanulmány⁴⁴ foglalkozott Byronnak a *Bolond Istók*ra tett hatásával műfaj, forma és narrációs technika tekintetében egyaránt.

⁴² GENETTE, i. m., 160.

⁴³ Ironikus voltárról már a *Don Juan* szövegében: RUTTKAY Veronika, *Byront követni: Rövid kitérő a Pendragon legenda első mondatai kapcsán = Whack fol the dah: Írások Takács Ferenc 65. születésnapjára / Writings for Ferenc Takács on His 65th Birthday*, szerk. FARKAS Ákos, SIMONKAY Zsuzsanna, VESZTERGOM Janina, ELTE Papers in English Studies, 2013, 426.

⁴⁴ Hivatkoztam rájuk a 4. és 5. lábjegyzetben.

Már a fogadtatástörténet kezdetén, 1863-ban, amikor a *Bolond Istók* első éneke a *Részvét* könyvében megjelent, a Nefelejts című lap Kronosz nevű recenzense kiemelte a Byronnal való párhuzamot. Hangsúlyozta, hogy a költemény modor, verselés és koncepció tekintetében Byron *Don Juan*jára emlékeztet „de az eredetiség a gondolatokban, a gazdagság a gondolat világában több mint a brit Apollónál, s ez annyival inkább fel-tűnő, mivel a tárgy – a nép legalsó osztályából lévén választva – egyelőre szegényebb tartalmúnak látszik.”⁴⁵ Az *Összes költemények* 1867-es kiadásának hatodik kötetéről írva Szász Károly a byroni formakövetés tényét hangsúlyozta. Szerinte Arany „költeményének, Byron Don Juanja után, bár nehéz, de oly formát választott, mely egyaránt alkalmas a legmagasabb stílusban tartott poeticus festésekre s a frivol és torz előadásra”. Szász úgy vélte, „e formában Arany ép oly könnyen mozog, mint Byron; ép úgy hangolja dalát majd a legmagasabbra, a sentimentalis és a poeticus hangulatok netovábbjáig, majd ismét le a póriasisig.”⁴⁶

A *Bolond Istók* második énekének 1874-ben a Budapesti Szemlében való megjelenését követően bukkant fel az értelmezésekben először a költemény önéletrajziségének kérdése:

A költő, a nélkül, hogy magát festené, saját életéből s jelleméből kétségkívül sok egyes vonást vett föl „Bolond”-ja képébe. S ez a költői önéletrajzi jellem, mely a Byron Childe Haroldját, leöntve azzal a merész s bő humorral, mely az ő Don Juan-ját, teszi oly hatásteljessé, oly kedélyünkhöz szólóvá az Arany Bolond Istókját is. [!]⁴⁷

A *Bolond Istók* önéletrajziségének kérdését a későbbi elemzők már nemcsak a második ének kapcsán tették fel. Kardos Lajos például az első ének 16. strófájában leírt „füstös vityilló”-t Arany szülőházával állította párhuzamba. Nem gondolta ugyan azt, hogy „a csőszkaliba leírása szántszándékkal, egyenesen az atyai ház után készült volna,” de szerinte mégis fontos, hogy „érzésben gyökerező azonosítása van itt a két háznak”.⁴⁸ Szintén Kardos az első ének 57. strófájában leírt öreg Sára asszony vakságában Arany apja vakságának reminiscenciáját látta, és azt is kiemelte, hogy a név anyjának neve. Sárának hívták ugyanakkor Arany nővérét is, de a tágabb családban több nő is viselte

⁴⁵ KRONOSZ, *Részvét* könyve 1863 (*A magyar írók segélyegylete megbízásából az alaptőke javára. Szerkeszti: Gyulai Pál. Pest. Ráth Mór bizománya*), Nefelejts, 5(1863)/11, június 14., 121.

⁴⁶ SZÁSZ Károly, *Arany János összes költeményei. Hatodik kötet: Elegyes költői darabok*, Budapesti Közlöny, 1(1867)/96, július 7., 1031.

⁴⁷ –á–r–, „*Bolond Istók második éneke*”. (*A „Budap. Szemle” 1874. 1. szám.*), Vasárnapi Ujság, 21(1874)/2, január 11., 25.

⁴⁸ KARDOS 1914, 94.

e nevet.⁴⁹ Gróf István viszont határozottan cáfolta az első ének önéletrajziségát. Szerinte Kardos magyarázatai erőszakosak és semmit sem bizonyítanak. Kardos párhuzamai Gróf szerint „gyakran összehoznak oly helyeket, melyeknek szellemi affilitioja (=leszármazása) a lehető legerőltetettebb.”⁵⁰ Az első ének 67–68. szakaszában leírt temetéssel kapcsolatosan is többeknél felmerült az önéletrajzi ihletettség. Szász Károly az *Összes költemények* ismertetésében a következőket írta: „A mestram és a két éneklő gyermek leírását a költő – magától tudom – saját gyermekkorra reminiscenciáiból csinálta.”⁵¹ Rozvány György és az ő nyomán Gyöngyösy László össze is kapcsolta az esetet Csete Hóvár Gyuri cigány temetésével, melyről Arany gyermekkorában szerintük verset írt volna.⁵² Kardos is átvette az adatokat.⁵³ Gróf is belátta, hogy a temetés leírása Arany gyermekkori élményén alapulhatott. Valószínűnek tartotta azt is, hogy a költő megtörtént eseményt dolgozott fel, erős kételyei voltak viszont abban a tekintetben, hogy ezt Arany önéletrajzi szándékkal iktatta volna a költeménybe.⁵⁴

A *Bolond Istók* önéletrajziségának kérdése végső soron máig kísért. Ennek oka, hogy azokról a sorokról, amelyek összefüggésbe hozhatók Arany János élettörténetével, nehéz eldönteni, hogy szándékosan önéletrajzi jellegűek-e vagy sem. Irodalmi mű esetében a kérdés irrelevánsnak is tűnhet, amennyiben azonban mégis feltesszük, a műben megszólaló szubjektum problémájához jutunk. És ezen a ponton, úgy vélem, a *Bolond Istók* önéletrajzi értelmezését éppenséggel a Byronnal való párhuzam befolyásolta nagy mértékben. A Byron-művek értelmezését ugyanis folyamatosan átszötte az önéletrajzi megközelítés; Byron olvasói is folyton Byron életéről véltek művein keresztül többet információhoz jutni. Erről azonban végső soron Byron maga tehetett, hiszen írásmódjával az intimitás hermeneutikáját teremtette meg, az olvasóval való olyan intim és különleges kapcsolat látszatát, mely kapcsolat ugyanakkor rendkívül piacképes is volt, erőteljes olvasói igényt szolgált ki, és Byron hírességének legfontosabb mozgatórugójaként működött.⁵⁵

Byron *Don Juanja* azonban olyan szubjektumfelfogással dolgozik, amely merőben ellentétes a Byronhoz hasonló modern híresség létrejöttéhez szükséges egyedi, kifejező, öntudatos és önszabályozó szubjektummal. Byron ugyanis a modern szubjektum két

⁴⁹ Uo., 97.

⁵⁰ GRÓF István, *Arany János Bolond Istókja: Irodalomtörténeti tanulmány*, [Bp.], Nyomatott a Siklós-Drávavölgyi Könyvnyomdában, 1914, 54.

⁵¹ SZÁSZ, i. m., 1031.

⁵² A verset Rozvány nyomán közölte: ARANY János *Összes Művei*, VI: *Zsengék, Töredékek, Rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (a továbbiakban: AJÖM VI), 199.

⁵³ KARDOS, i. m., 97–98.

⁵⁴ GRÓF, i. m., 54–55.

⁵⁵ Az intimitás hermeneutikájáról: MOLE, i. m., 44–59.

aspektusát érezte rendkívül problematikusnak: fejlődőképes jellegét és kiismerhetőségét. E kételyeit pedig a *Don Juan*ban öntötte irodalmi formába. Don Juan nem fejlődő hős, jelleme ellentmondásos és kiismerhetetlen; épp annak a modern szubjektum-felfogásnak a cáfolata tehát, amely az egyén saját élettörténete elmesélésének azon képességén alapul, hogy e történetet, a maga kudarcaival, átmeneteivel, esetleges hanyatlásaival együtt a fokozatos önmegvalósítás narratívájaként mutassa be.⁵⁶

Innen nézve a *Bolond Istók* szintén a szubjektum kiismerhetetlenségének irodalmi reprezentációjaként olvasható. Istók maga is kiismerhetetlen, már nevében is benne rejlik az ironia, tényleges bolondsága kérdéses. Története nem rendezhető el egy olyan fejlődésívbe, amelynek legfontosabb mozgatórugója önnön emberi természete lenne. Istók sodródik, életét nem saját akarata, hanem kulturális környezete alakítja. Csak félig-meddig tudjuk, hogy honnan indul, és egyáltalán nem világos, hogy hová tart, mi lesz Bolond Istók élettörténetének végső kifutási pontja.

Tulajdonképpen ugyanez a helyzet a *Bolond Istók* narrátorával is. Humora, önjelentése, folyamatos kiszólásai, önnön elbeszélői képességével kapcsolatos elbizonytalanító gesztusai olvasóját állandóan megingatják az elmondottak komolyságában való hitében. A *Bolond Istók* világában a változás nem fejlődést eredményez (ellentétben például Toldi történetével), a stabilitás fogalma pedig e mű kontextusában egyszerűen ismeretlen. Narrátora, hasonlóan Bolond Istókhoz, nem fejlődik a költeményben. „»Istók« bolond, s nem épen *respectábel*, / Mily képtelen, ily hőst megzengeni! / Tárgy, dictió silány, a nyelve bábel, / Írója nem tud »eszményíteni«”. Az elbeszélő végig kitart önnön elbeszélői képességének lebecsülése, valamint következetlenségei, állhatatlansága és az olyan magyarázatokkal való ellenállása mellett, melyek fejlődéstörténetet eredményeznének.

A narrátor e kiismerhetetlenségének lett következménye szerző és narrátor összeomlása a *Bolond Istók* értelmezéstörténetében. A költemény önéletrajziséga mellett érvelők elemzéseiben végig ott kísért annak a gondolata, hogy Arany János hangját hallják megszólalni a *Bolond Istók* (legalábbis bizonyos) sorai mögül, hogy netán Arany maga lenne Istók. Ezért idézik gyakran a második ének színészkalandjának kontrollforrásaként Arany Gyulainak 1855-ben írt önéletrajzi levelét.⁵⁷ Míg azonban az önéletrajzi levélben olyan elbeszélő szólal meg, aki képes saját élettörténetének elrendezésére, sematizálására és koherens narratívába szervezésére, a *Bolond Istók*ban beszélő narrátor minderre képtelen. A két szövegtípus egymás mellé állítása ilyenként az alternatív

⁵⁶ Byron *Don Juan*jának szubjektumfelfogásáról: MOLE, i. m., 130–153.

⁵⁷ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. = AJÖM XVI, 554–565.

identitások performálása tekintetében célravezető. Úgy vélem ugyanis, hogy a mintakövetés tényével egyidőben Arany az identitásperformancia Byronéhoz hasonló lehetőségével is játszott, amikor Byront követve írta meg a *Bolond Istókot*.

*

Arany János Byron iránti érdeklődése az 1848–1849-es forradalom utáni kiábrándultság, a leveretés Arany lelkére ólomsúlyként nehezedő terhe⁵⁸ kontextusában értelmeződött leggyakrabban az Arany és Byron kapcsolatával foglalkozó elemzésekben. S miközben ezen értelmezéseket Arany bizonyos önvallomásai is alátámasztják, fontos, hogy ne csak pszichológiai folyamatot lássunk Arany Byron költészetéhez való viszonyulásában. Noha az 1850-es évek valósága lelkileg próbára is tette a költőt, e próbatételnek több pozitív eredménye is született. Ugyanezen években továbbfejlesztette angol nyelvtudását, új verstechnikai megoldásokkal kísérletezett, és a *Toldi* sikere után országos ismertségre szert tett költő a költői identitás változatos megjelenítésének lehetőségeivel is játszott. Mindebben pedig Byron hatása (és hírneve) kulcsszerepet játszott.

---

⁵⁸ Ő maga írja a *Bolond Istók* első énekét is tartalmazó *Elegyes darabok* előszavában: „Az idő, melyben e töredékek nagyobb része kelt, nem vala alkalmas hosszabb költői dolgozatokra. Nem, másutt se, a nyugoti gazdagabb irodalmakban, hol az össze nem pontosulhatott költői erőt szintén apróságokban elforgácsolva látjuk; annál kevésbé nálunk, az 1849 utáni leveretés időszakában, mely kivált a szerző lelkületére ólomsúlylyal borult.” (ARANY János, *Előszó* = A. J., *Elegyes költői darabjai*, Pest, Ráth Mór, 1867 (ÖK, VI, 1867), 3–4.